

Stad – kärt namn med många barn

Ett försök att urskilja det urbana som en spatial kategori

Lars Marcus

I den samtida stadsbyggnadsdebatten talas det sedan något decennium åter om städer och detta till den grad att få projekt tycks för små eller specialiserade för att inte höjas till stads rang; man talar om trädgårdsstäder, sjöstäder, ekostäder, köpstäder. Men snarare än att vi här har att göra med ett kärt barn med många namn, vilket man först kan tro, har vi i min mening att göra med ett kärt namn med många barn. Begreppet stad visar sig i dessa sammanhang ofta inte beteckna något annat än byggnadskomplex som är för stora för att kunna betecknas byggnader. Sedan några år har vi ännu ett kärt barn till detta namn, även om det framförallt lanserats i engelsk språkdräkt, nämligen *Edge Cities* – en benämning på de centra vilka under senare år vuxit upp i många storstäders utkant, framförallt i USA, och som förefaller mer expansiva än de stadskärnor de kransar. Jag är här inte ute efter att analysera eller värdera detta fenomen i sig, min fråga är en annan: i vilken mening talar vi om stad i detta sammanhang, eller för den delen i de ovan uppräknade fallen? Att det inte är fråga om städer i administrativ mening är uppenbart men den återkommande benämningen 'stad' för alla dessa fall tycks ändå vilja antyda att de har något gemensamt; närmast i någon fysisk-rumslig eller spatial mening.¹

Trots det är detta *något* så obestämt att ordet egentligen inte förmår fånga något meningsfullt; ordet 'stad' hjälper oss helt enkelt inte att som begrepp utföra någon fruktbar distinktion. Vaga begrepp av detta slag kan inte bara leda till att det vi talar om kan bli otydligt, utan även att vi förlorar verktyg som kan hjälpa oss att förstå och eventuellt ingripa i den utveckling vi befinner oss i.

Att beskriva

Om vi tar diskussionen om *Edge Cities* som exempel så är det påfallande hur svävande beskrivningen av dessa 'städer' är just ur en strängt spatial aspekt, det vill säga det som måste tillhöra kärnan i en arkitekturteoretisk diskussion om dem. För att ta en av de artiklar som kan sägas ha introducerat begreppet i svensk arkitekturdebatt – Hans Bjurs och Bertil Malmströms 'Periferins gestalt' – så är den spatiala särarten hos det fenomen man talar om tämligen oklar.² Jag menar varken att detta är något utmärkande för denna artikel eller att det är lätt att göra sådana beskrivningar, men det är påfallande hur ofta vi, även inomdisciplinärt, för diskussioner om spatiala företeelser utan att på allvar urskilja företeelsens särart i detta hänseende. I praktiken innebär

detta att vi egentligen inte vet om vi överhuvudtaget talar om en och samma företeelse.

Sålunda finns det ett flertal beskrivande formuleringar som berör den spatiala dimensionen av dessa *Edge Cities* i ovan nämnda artikel utan att den egentligen urskiljer någon spatial särarthos dem. Beskrivningarna kan återfinnas på detaljnivå: "Redan vid porten i rondellen ger den första höga lampskulpturen en känsla av att träda in i ett rum där vistelse och rörelse har kombinerats i gestaltningen."; eller mycket översiktlig nivå: "Den gamla huvudvägen Padania II i Lombardiet har mellan Verona, Vicenza och Padua blivit en 'strip', en sammanhängande korridor av ny och gammal bebyggelse, kontor, lager, industrier, jordbruk, fritidsanläggningar, McDonalds."; eller utgå från något begrepp som förekommer i litteraturen om *Edge Cities*: "Icke-platsen existerar aldrig i ren form för platser nybildas inom dem, relationer restaureras genom vardagslivets praktik. Platsen är aldrig helt utplånad liksom icke-platsen inte blir helt utvecklad. Istället kan man säga att de förhåller sig som palimpsester på vilka identitet och relationer ständigt nyskrivs."; men i slutänden lämnas man trots detta, med en mycket vag föreställning om vad för slags spatialt fenomen dessa städer egentligen utgör. Den spatiala beskrivningen reduceras till en fråga om var dessa *Edge Cities* är lokaliserade – i kommunikativt gynnsamma lägen i storstäders periferi – samt redogörelser för deras innehåll vilket indirekt kan ge en fingervisning om den byggda miljöns struktur – innehållet karaktäriseras i högre grad av arbetsplatser och köpcentra än bostäder.

Denna vaghet i beskrivningen av det spatiala är dock, som sagt, inget typiskt för denna artikel utan mycket vanlig i arkitekturdebatten i allmänhet, vilket är problematiskt då formuleringar av ovanstående slag eventuellt kan tjäna som bakgrundsbeskrivningar för sociologiska, ekonomiska eller trafiktekniska studier men knappast utgöra avstamp för fruktbara arkitekturteoretiska analyser. Utan mer precisa och konsistenta beskrivningar av den spatiala aspekten hos exempelvis de fenomen vi kallar för 'städer', är risken därmed stor att vägen öppnas för stort godtycke; vi förmår helt enkelt inte se hur den ena 'staden' som byggd företeelse, skiljer sig från den andra eller vad vissa av dem eventuellt har gemensamt. Vad som är värre är att vi därmed inte heller kan fånga det speciella hos ett exempel som vi anser som bättre än ett annat, det vill säga, vi avsäger oss möjligheten att inför framtiden dra lärdomar av erfarenheten. Vad vi gör är egentligen att, för att

ställa det på sin spets, säga att det inte spelar någon roll hur den byggda miljön är ordnad.

Det är således nödvändigt att ta beskrivandet av den spatiala dimensionen på stort allvar om vi vill utveckla vår kunskap om byggd miljö och dess betydelse som underlag för hur vi lever och verkar i den. Att den byggda miljön skulle vara ovidkommande för livet i den förefaller orimligt, även om vi måste erkänna att vi har svårt att formulera mekanismerna i sambandet mellan dem. Vad vi står inför är ingenting annat än den klassiska arkitekturteoretiska diskussionen om relationen mellan form och funktion. Om vi i det här sammanhanget fokuserar på städer, är det utifrån denna distinktion nödvändigt att urskilja två huvudaspekter hos dessa; vi kan å den ena sidan tala om den byggda staden och å den andra den verkande staden eller vad som sker i den byggda staden – i mer allmänna termer skulle vi kunna tala om relationen mellan den spatiala och den sociala dimensionen hos staden.³ Vidare kan vi beskriva förhållandet mellan dessa två aspekter som ett orsak-verkanförhållande; den byggda staden leder till vissa utfall i den verkande staden.⁴ Det är dock uppenbart att vi här inte kan tala om någon kausalitet i meningen att det är formen i sig som ger upphov till ett visst socialt utfall; det generativa i sammanhanget måste naturligtvis vara människors aktivitet, men den byggda formen har trots det naturligtvis avgörande betydelse då en viss form kan vara en förutsättning för såväl människors medvetna handlingar som omedvetna beteenden.

Vad jag sa ovan är då att vi ofta är ganska oprecisa i vår beskrivning av den byggda staden och i realiteten gärna, även i arkitekturteoretiska diskussioner, uppehåller oss vid beskrivningar av den verkande staden. Ofta äger helt enkelt en förskjutning rum mellan dessa olika aspekter: vi kan ha för avsikt att beskriva exempelvis ett gaturum men trots det lätt hamna i beskrivningar av vad som sker i detta rum eller de verksamheter som är belägna längs med det, vilket egentligen inte är del av gaturummet i strängt spatial mening.⁵ Min utgångspunkt i det följande är därför behovet av att mer precist beskriva den spatiala dimensionen hos byggda miljöer för att på ett fruktbart sätt kunna relatera den till vad vi vet om deras sociala dimension. Det visar sig nämligen att i analyser och studier av byggda miljöer och deras betydelse för människors liv i dem, har svårigheten inte varit att få fram fakta kring sociala aspekter hos dessa; svårigheten har, förvånande nog, varit att få fram relevanta beskrivningar av den byggda miljön i sig.⁶

Utan sådana beskrivningar kan vi vare sig skilja äpplen från päron eller hönor från ägg. Vägen ligger då öppen för mytifieringar av den typ som ledde till de dåligt underbyggda föreställningarna om orsakerna bakom de sociala värdena hos de så kallade betongförorterna.

Principen för att utveckla kunskap om byggd miljö och dess betydelse för olika sociala utfall förefaller således vara att göra träffande och konsistenta spatiala beskrivningar av byggda miljöer och para dessa med vad vi vet om dessa miljöers sociala särart; först då kan vi se relationen mellan den byggda och den verkande staden. Om det vi i det här sammanhanget bättre vill förstå är vad vi menar med 'stad', måste den primära uppgiften vara att med noggranna analyser spatialt beskriva staden för att om möjligt urskilja den som en spatial kategori, och sedan koppla denna kategori till sociala utfall karaktäristiska för den.⁷ Här är det dock nödvändigt med en precisering; att tala om 'stad' blir snart alldeles för allmänt då det är ett begrepp som dels rymmer många aspekter – vid sidan av spatiala bland annat samhälls-ekonomiska och administrativa – dels som vi sett, används som benämning på i stort sett alla typer av större bebyggelsekonglomerat. Den mening i vilken jag vill diskutera 'stad' här, kommer fram i en formulering av typen: "man har åter börjat bygga stad", där 'stad' har en betydligt smalare innebörd och tycks vilja urskilja 'stad' som en slags spatial sort. Jag vill därför föreslå en annan benämning på en sådan spatial kategori än 'stad', nämligen 'urbanitet' eller 'det urbana', vilket åtminstone på svenska är ett snävare och inte lika frekvent begrepp. Poängen med att urskilja 'det urbana' på detta sätt är att det kan utgöra en referenspunkt gentemot annan stadsbebyggelse. Med en sådan benämning kan vi nämligen säga att det å den ena sidan finns städer av olika slag, såsom de jag räknade upp i inledningen, men å den andra att endast vissa av dessa är meningsfulla att ur spatial synvinkel benämna urbana.

Här ligger naturligtvis även den uppfattningen nära, att urbana städer så att säga är 'riktiga' städer, medan annan stadsbebyggelse representerar någonting annat. Exempelvis är det i min mening troligt att de så kallade *Edge Cities* inte skulle framstå som urbana om det utsattes för en noggrann spatial analys av detta slag och att de därmed representerar någonting annat än vad vi menar med 'stad' i traditionell mening. Detta gör dem naturligtvis inte mindre intressanta eller nödvändigtvis 'sämre' men vi skulle på detta sätt kunna

undvika att blanda ihop dem med andra spatiala företeelser, vilket i förlängningen även skulle underlätta vår förståelse av dessa *Edge Cities* i sig.

Att beskriva ur olika perspektiv

Nu är det ju inte så att stadsmiljöer, eller för den delen den byggda miljön i allmänhet, tidigare inte skulle ha varit föremål för beskrivningar av olika slag, tvärtom finns en mängd exempel på sådana, alltifrån konsthistoriens stilistiska till sociologins statistiska. Bristen på resultat som kan kasta ljus över relationen mellan byggd form och dess funktion tycks emellertid vittna om att dessa inte varit tillräckligt träffande. Fruktbara beskrivningar för detta ändamål har helt enkelt visat sig svårare att genomföra än man först kan tro. Anledningen till att det åter förefaller lockande att ge sig på ett sådant företag är de alltmer övertygande resultat Bill Hillier och hans kollegor vid *University College London* nått.⁸ Hillier menar att orsaken till att tidigare beskrivningar inte nått konstruktiva resultat är att de inte på allvar utgått från den byggda miljön i sig utan istället metaforiskt lånat från andra discipliner. Kortfattat uttryckt: under funktionalismen försökte man beskriva den byggda miljön som en 'maskin', det vill säga utifrån ingenjörsvetenskapen, vilket ledde till en betoning av sådana aspekter som solinfallsvinklar och handikappanpassning, medan man sedan det postmodernistiska genombrottet har försökt beskriva den byggda miljön som ett 'språk', alltså utifrån lingvistik, vilket på motsvarande sätt lett till en betoning av betydelsebärande former och kontextualitet.⁹ Hur betydelsefulla sådana aspekter än må vara fångar den tidigare strategin byggnaders funktionella utfall endast i mycket snäv mening, medan den senare närmast lämnar frågan om byggnaders funktionalitet.

I synnerhet menar Hillier att sådana metaforiska överföringar inte tillräckligt väl förmår fånga den byggda miljöns särart i forskningssammanhang – de är helt enkelt inte fruktbare som forskningsparadigm – och föreslår därför ett nytt paradigm, vilket han menar mer direkt utgår från den byggda miljön i sig; ett paradigm vi kan kalla ett konfigurationsparadigm. Med begreppet konfiguration vill Hillier fånga någonting essentiellt hos byggd miljö – något jag dessutom tror att i det närmaste varje arkitekt skulle tillstå – nämligen att värdet hos byggd miljö, om vi så talar om enskilda byggnader eller städer, framförallt ges av de ingående delar-

nas relation till varandra, snarare än av delarnas värde i sig. Det vill säga att det som ger ett byggnadsverk dess specifika värde är exempelvis inte de ingående rummen tagna vart för sig utan hur dessa är kombinerade med varandra.¹⁰ Med andra ord fångar det konfigurativa snarare hur något är sammanfogat än vad det är som fogas samman. Hillier och hans kollegor har under lång tid utvecklat metoder att beskriva och analysera denna konfigurativa nivå hos den byggda miljön.¹¹

Hillier inger med detta begrepp således förhoppningar om att på ett mer relevant och konsistent sätt än tidigare genomföra beskrivningar av den spatiala dimensionen hos staden. Till detta perspektiv, vilket vi med tanke på dess fokus på denna spatiala dimension skulle kunna kalla ett tingsperspektiv, vill jag dock även lägga ett annat perspektiv som kan fördjupa det förra, nämligen något vi som motsvarighet kan kalla ett handlingsperspektiv. För även om vi kan tänka oss att det finns en spatial konfigurativ ordning som karaktäriserar 'det urbana', vilken Hillier skulle kunna hjälpa oss att urskilja och beskriva, så kan ett sådant tingsperspektiv aldrig fånga den för städer så typiska föränderligheten över tid. Det generativa i den byggda miljön är ju inte, vilket vi redan påpekat, formen i sig utan människors handlande, vilket gör att en viss form betraktad över tid kan få ny funktion såväl som ny mening, liksom att formen i sig kan komma att förändras eller ersättas, på gund av olika ingrepp. För att även behandla en sådan tidsdimension som implicerar förändring hos den byggda miljön, måste vi anlägga ett annat perspektiv än det som tingsperspektivet erbjuder. Detta är något vi i min mening kan få hjälp med av José Luis Ramírez, vilken under flera år arbetat med att diskutera planeringsfrågor på olika nivåer just ur ett handlingsteoretiskt perspektiv.¹²

I ett sådant perspektiv – som i detta sammanhang inte skall förstås som en motsats till tingsperspektivet utan som ett komplement – är det handlingen som ger både funktion och mening åt tingen och inte tvärtom; således är det utifrån detta riktigare att exempelvis kalla en byggnad, oavsett vilken, där det bedrivs undervisning för en skola, än att säga att det som äger rum i en skolbyggnad nödvändigtvis är undervisning; En skola är med andra ord primärt en verksamhet och inte en byggnad, eller mer allmänt uttryckt, en handling och inte ett ting. På detta sätt låter således Ramírez handlingen gå före tinget och därmed tidsdimensionen före rumsdimensionen. I vår diskussion blir det utifrån ett sådant perspektiv exempelvis riktigare att betrakta staden, inte så myc-

ket som en bebyggd plats, utan som en plats för byggande, vilket ur många aspekter är en betydligt mer träffande beskrivning. Ramírez ger oss i min mening således redskap att på ett fruktbart sätt även fånga och diskutera tidsdimensionen i den byggda miljön.

För att summera något menar jag således att det med hjälp av dessa båda perspektiv är möjligt att meningsfullt urskilja och beskriva det urbana som en spatial kategori, vilket kan hjälpa oss att analysera och bättre förstå både existerande och planerad stadsbebyggelse. Detta är även inriktningen på de studier jag inom ramen för ett avhandlingsarbete bedriver hos forskargruppen för Industriplanering vid KTH. Jag ämnar så småningom illustrera detta arbete utifrån utvalda områden i Stockholm och Nacka men för tillfället finns inga sådana studier färdiga att presentera. Jag önskar här ändå föra fram vissa principiella huvuddrag, även om beskrivningen av den spatiala kategori jag önskar urskilja fortfarande är något skissartad.

Att beskriva ur ett handlingsperspektiv

För att börja med Ramírez handlingsperspektiv och förhoppningen att med hjälp av det kunna beskriva staden samtidigt som vi beaktar dess föränderlighet över tid, så menar jag att detta kan vara möjligt just utifrån ett av hans centrala teman, nämligen skillnaden mellan två olika handlingsrationaliteter, vilka han återfinner redan hos Aristoteles och som denne benämner *poiesis* och *praxis*. Dessa handlingsrationaliteter, vilka vi även kan känna igen från annat håll,¹³ brukar passande nog förklaras utifrån ett exempel med ett hus. *Poiesis* är en målrationell handling, det vill säga att meningen med en *poiesis*-handling blir tydlig när vi når målet med den. I exemplet med huset kan vi säga att meningen med att bygga ett hus är att huset skall bli färdigt, då har vi nått målet och därmed infinner sig meningen med vår handling. *Praxis* däremot är inte en målrationell handling utan en handling med en självuppfyllande rationalitet, det vill säga att meningen med en *praxis*-handling infinner sig samtidigt med handlingen i sig. I exemplet med huset kan vi säga att meningen med att bo i huset, till skillnad från att bygga det, infinner sig samtidigt som vi börjar bo, något mål i sig utöver handlingen finns i det fallet inte.

Ramírez går sedan vidare och fördjupar förståelsen av relationen mellan *poiesis* och *praxis* genom att säga att de inte utgör något motsatspar där det ena utesluter det andra, utan att de tvärtom är förutsättningar för varandra. Ramírez menar att *praxis*-handlingar egentligen inte existerar i sig utan alltid tar

sig uttryck i olika slag av *poiesis*-handlingar. Hur utför man exempelvis handlingen att bo? Den måste med nödvändighet komma till uttryck i form av en serie *poiesis*-handlingar som exempelvis att äta, sova eller möblera om. Å den andra sidan är *praxis*-nivån nödvändig då det är den som ger *poiesis*-handlingarna mening; att äta är inte meningsfullt i sig utan först i relation till att vi vill överleva eller må bra. Enligt Ramírez är det dock ett utpräglat drag hos den moderna tekniska rationaliteten att just glömma bort denna *praxis*-nivå hos handlingar. Det är i efterföljden av det vi förleds att leva för att arbeta istället för att arbeta för att leva, eller blanda ihop möjligheten att manipulera gener med nödvändigheten att manipulera gener.

Det är på detta sätt uppenbart att de två handlingsrationaliteterna fångar en distinktion vi känner igen från vårt dagliga liv. Det intressanta i det sammanhang som är aktuellt här är vad som händer om vi ersätter huset med staden i exemplet ovan. Att boendet i staden lika mycket är en *praxis*-handling som det var i exemplet med huset är uppenbart. Däremot är vi knappast benägna att se byggandet av staden som en *poiesis*-handling på det sätt som vi gjorde i fallet med huset. Det skulle förutsätta att staden hade ett mål, att vi eftersträvade en slutgiltig form för den och att meningen med staden skulle infinna sig först när detta mål var uppnått. Detta förefaller orimligt; det förefaller då betydligt mer träffande att även betrakta byggandet av staden som en *praxis*-handling, som någonting meningsfullt i sig, vilket helt enkelt saknar något övergripande mål. Om vi för klarhets skull härddrar denna slutsats, så finns faktiskt ingen iakttagbar handling i den fysiska verkligheten som vi kan kalla stadsbyggnad – det närmsta vi kommer en sådan är de olika försök att bygga idealstäder vi återfinner genom historien.¹⁴ Vi måste följaktligen formulera det som så att stadsbyggnad, liksom att bo, att leva, att agera rättvist, är en *praxis*-handling, vilken liksom andra sådana handlingar endast kan komma till uttryck i form av en mångfald specifika *poiesis*-handlingar. Det ligger då nära till hands att i stadsbyggnadsfallet identifiera dessa *poiesis*-handlingar med den mångfald av enskilda husbyggnadshandlingar som ständigt pågår i våra städer. Vi kan alltså säga att det i praktiken inte går att bygga städer, det går endast att bygga enskilda byggnader. Staden är så att säga något vi uppnår genom att hålla den i ögonvrån medan vi fokuserar byggandet av de enskilda byggnaderna, på samma sätt som vi uppnådde boendet genom att äta, sova och möblera om.¹⁵

Om vi på detta sätt säger att det inte finns något stadsbyggnande i sig utan endast byggande av enskilda byggnader, så vet vi att det fysiska resultatet av ett sådant byggande över tid är ytterst föränderligt; de enskilda byggnaderna i staden kommer och går. Det måste således vara något annat än de realiserade byggnaderna, vilka endast är tillfälliga uttryck för staden, som vi skall försöka fånga om vi vill göra beständiga beskrivningar av den. Det är här vi med hjälp av distinktionen mellan *poiesis* och *praxis* kan få hjälp att fokusera rätt spatial nivå. Om vi likt den moderna rationaliteten har ett *poiesis*-perspektiv på staden är det ju just dessa tillfälliga uttryck som kommer i fokus, det vill säga byggnaderna, men om vi däremot har ett *praxis*-perspektiv är det inte längre byggnaden som fokuseras utan byggandet, eller uttryckt annorlunda, handlingen istället för handlingens resultat. För att uttrycka det kort, ur ett *poiesis*-perspektiv är staden ett byggt rum, ur ett *praxis*-perspektiv är staden ett rum för byggande. Vi kan således säga att det är detta rum för byggande som vi vill urskilja och beskriva om vi vill omfatta även en tidsdimension hos staden.

Det rum som härbärgerar denna *praxis*-nivå av staden är i min mening ingenting annat än stadsplanen eller snarare fastighetsplanen. Fastigheter är just väldefinierade rum med tillhörande rättigheter, varibland vi i allmänhet även återfinner rätten att under vissa restriktioner bebygga dem. Vi kan således här urskilja ett rum som så att säga är primärt i det att det föregår det byggda rummet. Även om stadsplaner och fastighetsgränser förändras över tid även de, kan vi säga att vi i dem har funnit en spatial nivå hos staden som har en permanent som i allmänhet tillräckligt överskrider de faktiska byggnaderna, för att kunna beskrivas som en spatial ordning som härbärgerar även byggandet i staden. Därmed kan den sägas rymma stadens fysiska förändring över tid.

Att på detta sätt med hjälp av Ramírez handlingsperspektiv lyfta fram fastigheten som ett rum för byggande medför en mängd nya och intressanta infallsvinklar på staden och dess byggande, men här är det viktiga framförallt att detta är början till en spatial beskrivning av staden eller 'det urbana'. Jag menar att handlingsperspektivet hjälper oss att peka ut den relevanta spatiala nivån i detta sammanhang, vilket gör det möjligt för oss att börja urskilja det urbanas särart i spatialt hänseende. För det första kan vi med hjälp av handlingsperspektivet jämföra byggandet med andra processer i staden. Byggandet är inte något som föregår stadens övriga skeenden och som därför skall ordnas och läggas till

rätta före dessa – ett synsätt som annars kan sägas ha präglat och fortfarande präglar hela den moderna stadsplaneringen – utan är en sida av stadens ständigt pågående liv. Att bygga är så att säga bara en nödvändig sida av att bedriva någon form av verksamhet i staden överhuvudtaget.¹⁶ För det andra är det som kommer i fokus snarare aktörerna bakom de olika byggnaderna än de olika byggnaderna i sig. Staden är så att säga inget byggnadskomplex som är oss givet likt ett naturlandskap, utan ett uttryck för en mångfald enskilda handlingar. Målet med dessa handlingar ska inte byggnaders statiska karaktär förleda oss tro har uppnåtts i och med dem; istället låter det oss se byggnaderna som temporära bilder av olika aktörers handlande för tillfället.

Utifrån detta kan vi göra en distinktion mellan rum med ett långt gånget tillrättläggande före andra skeenden, eller annorlunda uttryckt, situationer där den byggda staden föregår den verkande staden, såsom till exempel i våra förorter,¹⁷ och rum som förändras och anpassar sig över tid och på så sätt uttrycker en pågående process, eller annorlunda uttryckt, situationer där den byggda staden och den verkande staden är två sidor av samma mynt, så som vi kan säga att förhållandet är – eller i vart fall har varit – i våra innerstäder. Till den förra gruppen kan vi även lägga rum som efter att ha varit del av ett pågående skeende förefaller ha avstannat i en slutgiltig form, det vill säga situationer där den byggda staden slutat att utvecklas på grund av att den verkande staden kan sägas ha upphört, som exempel på detta kan vi ta våra kulturresevat.¹⁸ Det förefaller utifrån ovanstående diskussion då rimligt att beskriva den senare kategorin som urban och den tidigare såsom någonting annat.¹⁹

Om vi försöker se de mer konkret spatiala former som handlingsperspektivet hjälper oss att se, så pekar det för det första ut, vilket vi redan varit inne på, fastigheten framför den realiserade byggnaden som den primära spatiala nivån hos staden. Staden är inte den temporära byggda ordning vi kan iaktta vid ett givet tillfälle, utan den spatiala ordning som ligger till grund för detta byggandet. För det andra visar det hur staden med nödvändighet är en mångfald, det vill säga resultatet av en mångfald byggnads-handlingar och inte en enda samordnad handling. Staden förstådd som en enhet existerar inte, det enda som existerar är en mångfald byggnader; att beskriva staden som en enhet skulle endast leda till att vi måste betrakta staden i sig som en byggnad, om än mycket stor.

Utifrån detta kan vi göra ytterligare en distinktion, nämligen mellan rum för byggande eller fastigheter, vilka vi kan betrakta som handlingsutrymmen för olika aktörer, och byggda rum eller byggnader, vilka är resultat av olika aktörers handlingar. Som exempel på områden där rummet för byggande är betonat kan vi ta industriområden och som exempel på områden där det byggda rummet är betonat kan vi ta de 'stadsmässiga' projekten från 80- och 90-talen. Vidare kan vi göra en distinktion mellan situationer som karaktäriseras av en mångfald rum för byggande, exempelvis villaområden, och situationer med ett fåtal eller endast ett rum för byggande, till exempel institutionsområden. Här ligger det nära till hands att tillskriva områden där fastigheten är betonad framför de enskilda byggnaderna en urban karaktär och de med motsatt förhållande en karaktär av ett annat slag, liksom det förefaller rimligt att beteckna områden med en mångfald fastigheter som mer urbana än de med endast ett fåtal.

Att beskriva ur ett konfigurationsperspektiv

Efter att på detta sätt bland annat ha gjort en distinktion mellan två spatiala nivåer hos staden, varigenom vi kan sägas ha gjort det möjligt att fånga stadens fysiska föränderlighet över tid i våra beskrivningar, kan vi gå vidare och beskriva staden i mer konkreta spatiala termer. För sådana beskrivningar har som sagt Bill Hillier och hans kollegor utvecklat vissa tekniker med det gemensamma att de betraktar den byggda miljön konfigurativt. Här skall jag endast ta upp ett centralt tema utifrån denna typ av studier, nämligen de i en stad ingående rummens relativa integration. Utifrån det konfigurativa perspektivet blir det som kommer i fokus inte det enskilda stadsrummets spatiala egenskaper utan snarare det enskilda rummets spatiala relation till övriga rum i staden, det vill säga att ett enskilt stadsrummets egenskaper inte så mycket ges av egenskaperna hos detta rum i sig, som av dess förhållande till andra rum i staden. Det är således helheten som ger delen dess värde, snarare än att delen har ett värde i sig. Detta formulerar Hillier i fråga om städer ungefär som så: det är inte de enskilda platserna som bygger upp staden till en helhet, det är staden som helhet som skapar de enskilda platserna.

Det är just förmågan att fånga relationen mellan delarna i helheten och inte bara delarna eller helheten i sig som är nytt med Hilliers konfigurationsperspektiv, därigenom kan han på ett betydligt direktare sätt gå till pudelns kärna än tidigare

typologiska och morfologiska studier har förmått. Den stora poängen som Hillier visar på är dock att det är först med ett konfigurativt perspektiv vi kan förstå relationen mellan form och funktion när det gäller den byggda miljön. De enskilda rummen kan i sig inte generera några funktionella utfall – förutom i mycket rudimentär mening genom deras förmåga att hysa och skyla – det är först som konfigurativa grupperingar rummen på allvar kan börja generera sådana. En helt avgörande egenskap hos ett rum blir i detta sammanhang i vilken grad det är integrerat med övriga rum i det system som det ingår i. Med integrerad menar Hillier det djup ett rum förhåller sig på i förhållande till ett annat rum, det vill säga hur många rum man måste passera för att nå ett visst rum från ett visst annat rum. Det är alltså fråga om ett slags avstånd mätt i rumsantal snarare än i meter. Ett rum som befinner sig på litet djup från övriga rum är då väl integrerat med dessa, medan ett rum med stort djup till övriga rum är förhållandevis segregerat.

En befogad fråga uppstår naturligtvis här: hur definierar man ett rum i detta sammanhang? Svaret är att det delvis beror på vad det är man är ute efter att studera. Hilliers primära studiefält när det gäller städer är hur vi förflyttar oss i en stad, då han, som vi skall se, menar att detta även är grunden för andra fenomen. Ur det perspektivet blir det rum som fokuseras det offentliga rummet eller det vi brukar kalla stadsrummet, då det är där förflyttningar på stadsnivå kan äga rum.²⁰ Hillier definierar förflyttning som en rörelse huvudsakligen längs en rät linje, vilket gör att vi kan beskriva en stad ur förflyttningssynpunkt som minsta antalet räta linjer som täcker stadens offentliga rum. Detta låter mer komplicerat än vad det är; i praktiken kan vi säga att en linje i detta sammanhang i de flesta fall kommer att sammanfalla med en gata, såvida inte denna gata är krokig i vilket fall den måste delas upp i flera linjer. Om vi för enkelhets skull på detta sätt jämför linje, gata och rum kan vi alltså tala om integration som ett mått på gators djup i förhållande till varandra inom en stad eller ett stadsområde.

Med detta som bakgrund kan vi tänka oss vissa renodlade modeller med hög respektive låg grad av integration. Om vi önskar åstadkomma ett gatusystem med hög grad av integration kommer vi enligt Hillier att nå fram till någon form av rutnät, det må vara deformerat som i våra medeltidstäder eller exakt repetitivt som på Manhattan – ur konfigurativ synpunkt är det i båda fallen frågan om en ring- eller nätstruktur.

Gatusystem som på detta sätt ur konfigurativ synpunkt närmar sig en nätstruktur är nämligen, vilket Hillier på ett övertygande sätt visar, även välintegrerade.²¹ Hillier visar även att om vi i motsats till detta vill åstadkomma ett gatusystem med låg grad av integration, kommer vi att nå fram till en struktur som snarare än ett nät påminner om ett träd, det vill säga en mer hierarkisk struktur. En sådan gatustruktur är vad vi i allmänhet återfinner i våra förorter, i synnerhet de med utpräglad bostadskaraktär.²² Vi ser här alltså två olika typer av spatiala konfigurationer, dels de med nätstruktur, dels de med trädstruktur, där de förra karaktäriseras av en hög grad av integration mellan de ingående rummen och de senare av en förhållandevis hög grad av segregation demellan. Utifrån konfigurativa studier av befintliga eller planerade stadsområden är det alltså möjligt att säga att de mer eller mindre hör till den ena eller andra kategorin.

Det intressanta är nu att detta inte bara är en kategorisering ifråga om form utan även i fråga om funktion. Hillier visar utifrån ett flertal studier som han och andra genomfört, att det går att sluta sig till vissa funktionella utfall karaktäristiska för vardera kategorin. Då de stadsrum vi här talat om i huvudsak tjänar som rum för förflyttning leder de olika gatustrukturerna ur denna synpunkt nämligen till olika mönster i förflyttningarna i de två fallen. Om vi håller fast vid dessa renodlade modeller för ett ögonblick och bortser från andra faktorer än de rent spatiala, är det inte så svårt att tänka sig att om ett givet antal människor fritt får förflytta sig från varje rum till varje annat rum inom vardera modellen, så kommer detta att leda till olika resultat i de två fallen. Detta beror just på deras olika grad av integration. I nätstrukturen kommer det att ske en utjämnande effekt så att alla gator i princip blir lika frekventerade, medan det i trädstrukturen kommer leda till större koncentrationer av människor ju närmare 'stammen' vi är och en utglesning ju längre ut i 'grenverket' vi befinner oss. Detta är alltså ett funktionellt utfall genererat av konfigurationen hos den spatiala formen; med andra ord ett direkt samband mellan form och funktion.

Det kan tyckas att detta är ett samband på en så allmän nivå att det inte utgör något stöd för mer specifika studier där relationen mellan form och funktion är av betydelse. Hillier menar att det är tvärtom; det är först på denna allmänna nivå vi överhuvudtaget kan finna någon sådan relation, men det hindrar inte att vi utifrån den kan gå vidare och dra slutsatser av mer specifik art. Vi kan till exempel diskutera var i en gatu-



Linnés arbetsrum på Hammarby. Till vänster det hyllindelade skåp med vilket han sorterade växtriket i 24 olika klasser – alltså en slags maskin för att skilja äpplen från päron.

struktur, med kunskap om det ovan sagda, som vi anser det mest gynnsamt att förlägga en mindre livsmedelsbutik, eller omvänt dra slutsatser om varför en mindre livsmedelsbutik är belägen där den är. I en nätstruktur kan vi säga att alla lägen är likvärdiga, medan det i en trädstruktur förefaller gynnsammare att förlägga den så nära 'stammen' som möjligt där den i det fallet kommer närmast flest förbipasserande människor. Vi kan även tänka oss att den spatiala strukturen kan inverka på sådant som fastighetspriser. Återigen förefaller det troligt, om vi endast utgår från det spatiala, att dessa kommer att vara relativt jämna i en nätstruktur, medan vi i en trädstruktur får skillnader i pris i 'stam' respektive 'grenverk'.²³ På liknande sätt kan vi tänka oss att denna fundamentala relation mellan rumsstruktur och förflytningsstruktur kan få betydelse även för så-

dana saker som exploateringsstal, förläggning av kollektivtrafik, lokalisering av offentliga institutioner med mera.

Det är dock uppenbart att vi här rör oss med synnerligen förenklade modeller och att de faktiska utfall en spatial miljö i realiteten får behöver betydligt noggrannare analyser och tolkningar.²⁴ Men den fundamentala poängen kvarstår att vi här faktiskt kan etablera en påvisbar relation mellan byggd form och funktionellt utfall. Vad gäller vår diskussion om 'urbanitet' så ligger det naturligtvis nära till hands att säga att byggda miljöer med en spatial struktur som närmar sig en nätstruktur och därmed äger en hög grad av integration mellan sina ingående rum, är mer urbana än miljöer med större likhet med en trädstruktur, vilka vi då kan säga representerar någonting annat.

Att länka spatial beskrivning till socialt utfall

Ovan har vi således utifrån två olika perspektiv beskrivit staden och därmed urskiljt olika spatiala former, vilka vi är benägna att benämna 'urbana'. Utifrån handlingsperspektivet kunde vi bland annat urskilja rummet för byggande eller fastigheten som någonting som var betonat i urbana miljöer, medan de enskilda byggnaderna över tid var av förhållandevis mindre betydelse. Utifrån konfigurationsperspektivet kunde vi urskilja hur ett mer integrerat rum var typiskt för 'det urbana', medan mer segregerade former representerade någonting annat. Men när vi gör sådana kopplingar är det viktigt att förstå varför vi kan göra dem. Vi måste först se att vad vi har urskiljt och beskrivit, både när det gällde särskiljandet mellan rummet för byggande och det byggda rummet, och när det gällde särskiljandet mellan det integrerade rummet och det segregerade, är spatiala kategorier, det vill säga kategorier hörande till den byggda staden och inte den verkande staden. Men om det skall vara meningsfullt att beskriva dessa som urbana måste vi visa på ett samband mellan en sådan spatial kategori och karaktäristiska sociala utfall, eftersom staden med nödvändighet består av båda dessa dimensioner. Detta kan vara vanskligare än vi tror. Att vi är förledande snabba på att läsa in funktion i form har vi redan varit inne på och från den samtida stadsbyggnadspraktiken kan vi just se varnande exempel på sådana för hastigt dragna slutsatser. Där har många 'stadsmässiga' former, såsom rutnät och kvartersformer, sedan några decennier åter börjat uppträda men utan motsvarande 'stadsmässiga' utfall i den verkande staden. Orsaken att vi här kan våga oss på en sådan koppling är att vi i min mening har visat, om än på en principiell nivå, hur vi med Ramírez handlingsperspektiv och Hilliers konfigurationsperspektiv kan göra mer träffande spatiala beskrivningar än tidigare, vilket gör det möjligt att starkare binda dessa till karaktäristiska sociala utfall.

Handlingsperspektivet pekade ut en spatial nivå, nämligen rummet för byggande, som vi tidigare inte urskiljt på grund av alltför tingsfixerade beskrivningsmetoder. Vi kunde därefter se att en betoning av detta rum framför det byggda rummet jämställde byggandet med andra processer i staden varigenom vi bland annat kunde binda detta rum till de för urbana miljöer karaktäristiska förändringarna över tid vad gäller de enskilda byggnaderna. Konfigurationsperspektivet pekade ut hur ett rums värde framförallt gavs av dess förhållande till andra rum,

något vi tidigare inte sett eller i alla fall inte kunnat fånga, på grund av beskrivningar av alltför typologisk art. Detta förde rummets relativa integration i fokus där vi kunde se att en hög grad av integration ledde till en icke-hierarkisk rumsorganisation vilken vi sedan kunde visa var grunden även för en icke-hierarkisk funktionslokalisering, vilket vi även det brukar betrakta som ett kännemärke hos urbana miljöer. På detta sätt förmår vi således genom en noggrann beskrivning av stadens spatiala dimension länka denna till sociala utfall som vi känner som urbana. Det är först då vi meningsfullt kan säga att vi urskiljt och beskrivit det urbana som en spatial kategori.

Det är uppenbart att det jag här presenterar som en urban spatial kategori är någonting förhållandevis skissartat, men min poäng är att visa på möjligheten att överhuvudtaget urskilja en sådan kategori, då jag menar att det är nödvändigt för arkitektur- och stadsbyggnadsforskningen att på detta sätt noggrannare beskriva sitt centrala forskningsobjekt, det vill säga den byggda miljön, om den ska förmå utveckla kunskap om den. Vidare att en sådan beskrivning måste göras på denna strukturella nivå om vi ska kunna etablera starka band till olika sociala utfall. Om vi exempelvis vill studera stadens periferi eller företeelsen *Edge Cities* på ett arkitekturteoretiskt meningsfullt sätt, måste vi också försöka att spatialt beskriva dessa företeelser på ett relevant sätt så att vi överhuvudtaget kan identifiera och skilja dem från andra spatiala företeelser. Vad vi behöver göra är således att utveckla den ädla konsten att skilja äpplen från päron.



Lars Marcus,
arkitekt och doktorand
Industriplanering
Arkitektur och stadsbyggnad,
KTH-A

Noter

1. I fortsättningen använder jag termen spatial istället för rumslig, då den senare är tämligen sliten av vardagsspråket.
2. Hans Bjur och Bertil Malmström: 'Periferins gestalt', *Arkitektur*, nr 8 1996.
3. Denna distinktion kommer nära den distinktion romarna gjorde mellan *urbs* och *civitas*, vilken Isidorus av Sevilla på 400-talet i sitt verk *Etymologiae* formulerade som så: "Med namnet *urbs* betecknas byggnadsverk, emedan *civitas* refererar inte till stenarna, utan till invånarna".
4. Resonemanget utgår här i hög grad från Bill Hillier, se närmast Bill Hillier: *Space is the machine*, Cambridge 1996, s 149ff.
5. Den byggda miljön bjuder in till en mängd förskjutningar mellan form och funktion av detta slag, vilket försvårar analyser av relationen dememellan. José Luis Ramírez skulle kalla dessa förskjutningar metonymiska, vilket är något han utvecklar i sin avhandling. José Luis Ramírez: *Skapande mening*, Nordplan Avhandling 13, Stockholm 1995, *passim*.
6. Hillier 1996, s 185.
7. Att på detta sätt försöka urskilja en spatial stads- eller urban kategori kan förefalla vara en både övermaga och omöjlig uppgift men det hela är en fråga om på vilken nivå vi söker en sådan. Det är lätt att fascineras av olika städers särart och individuella karaktär men detta döljer i min mening det verkligt märkvärdiga, nämligen att de spatialt är så påfallande lika.
8. Se framförallt Bill Hillier / Julienne Hanson, *The social logic of space*, 1984; och Bill Hillier, *Space is the machine*, 1996.
9. Kontextualitet kan sägas komma nära Hilliers eget begrepp konfiguration men visar också på hur förledande lånandet från andra discipliner kan vara. Begreppet kontextualitets ursprung i språkvetenskaperna leder till en betoning av relationen mellan byggd miljö och mening, vilket i sig naturligtvis är ett intressant forskningsfält, men döljer samtidigt det kanske viktigaste forskningsfältet inom arkitekturforskningen, nämligen relationen mellan byggd miljö och funktion.
10. Kanske borde jag här tala om 'egenskaper' snarare än 'värden', hur som helst avser jag här 'värde' i en mycket allmän mening.
11. Se exempelvis *Nordisk Arkitekturforskning*, volym 6, nr 2 1993, temanummer om spatial analys.
12. José Luis Ramírez 1995 (*supra* not 5).
13. Kanske framförallt i traditionen från Weber via Horkheimer/Adorno till Habermas.
14. Det är uppenbart att vi när vi talar om stadsbyggnad i allmänhet inte menar byggandet av hela städer utan delar av dem men jag menar att detta inte förändrar den grundläggande problematiken, nämligen att vi har ett betraktelsesätt på staden som gör att vi betraktar stadsbyggnandet som en *poiesis*-handling när det kan vara mer fruktbart att betrakta det som en *praxis*-handling.
15. Utifrån detta kan vi se hur den samtida stadsbyggnadspraktiken hamnar i problem genom att fokusera fel handlingsnivå. Man säger sig vilja bygga städer, eller i varje fall stadsdelar, men att försöka utföra stadsbyggnad som *poiesis*-handling kan, enligt det vi sagt ovan, endast leda till ett resultat, nämligen att man reducerar staden till en byggnad, om än mycket stor. Detta är i min mening också en träffande beskrivning av de stadsdelar man åstadkommit med denna typ av målrationell planering.
16. Om vi läser de svenska medeltidslagarna blir det tydligt hur byggande vid den tiden låg nära ordet brukande, man kunde exempelvis bygga en åker och mena att man odlade något på den. Se till exempel Åke Holmbäck och Elias Wessén: *Magnus Erikssons Landslag i nysvensk tolkning*, Lund 1962, s 128.
17. Med förort avser jag här förorter som är resultat av det sociala bostadsbyggandet, exempelvis i form av grannskapsenheter, och inte exempelvis villaområden.
18. Båda dessa typer av områden, den i förväg tillrättalagda förorten och det i en slutgiltig form avstannade kulturreservatet är således ur denna synvinkel uttryck för en och samma kategori, trots att vi ofta uppfattar dem som väsensskilda. I den samtida praktiken är det också dessa som genomgående betonas, å ena sidan genom en allt mer detaljerad planering för nya områden och å den andra genom allt större bevarandestrukturer när det gäller redan befintliga områden.
19. Detta andra vill jag kalla arkitektoniskt vilket alltså är något jag vill ställa i kontrast till det urbana. Anledningen till en sådan benämning finns det inte utrymme att diskutera här men är av stor betydelse i mitt avhandlingsarbete.
20. Vi kan även säga att detta rum är det rum i staden som blir över om vi tänker bort fastigheterna. Vi kan då inte bara identifiera ett utan två primära rum i staden, vid sidan av rummet för byggande även rummet för förflyttning. Detta är något jag diskuterar utförligt i mitt avhandlingsarbete.
21. Hillier 1996, till exempel kapitlet: *Cities as movement economies* (*supra* not 4).
22. Dessutom är rummet för förflyttning i dessa områden ofta segregerat även på ett annat sätt genom att de ofta har olika 'gatusystem' för olika trafikslag: ett system för gångtrafik, ett eller ofta flera system för biltrafik och ytterligare system för kollektivtrafik. Men det viktiga som Hillier visar är att dessa system var och ett i sig också segregerar de ingående gaturummen inom systemet.
23. Huruvida det högre priset uppstår i 'stam' eller 'grenverk' kan vi tänka oss bero på om det är fråga om en kommersiell eller en bostadsfastighet; poängen är att vi får en skillnad.
24. Redan utifrån det givna exemplet kan vi tänka oss vissa nyanseringar. Det är kanske inte önskvärt att förlägga en mindre livsmedelsbutik i en alltför överhettad kommunikativ korspunkt och en närbutik kan kanske med fördel söka sig ut i 'grenverket'; det stora varuhuset däremot söker sig troligen mot den mest integrerade punkten i systemet, etc.